

Művészetpolitika és szovjetizálás Magyarországon az ötvenes években

Az ideológiai meghatározottság a legrégebbi idők óta végigkíséri a művészet történetét. „A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely, ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb értékektől elleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál.” – írta Fülep Lajos 1923-ban, majd megállapításait így összegezte: „A világnézet az igazi történeti fogalom a művészet örökkévalóság-jellegű formái világában. Ezért meddő minden vállalkozás (...), mely a művészetek alakulásait, a művészetek vagy művészek közti nagy különbségeket elsősorban az egyéniségek, temperamentumok stb. különféleségéből akarja értelmezni.”¹ Az ideológiai kapcsolat meghatározta egyrészt a művészetek helyét a társadalomban, másrészt a politikai-gazdasági hatalom gyakorlóit és a művészek egymáshoz való viszonyát. Hauser Arnold szerint „az irányzatosság nemcsak azért jogos és szükségszerű a művészetben, mert a művészi alkotómunka elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi gyakorlattal, hanem azért is, mert a művészet nem érheti be a pusztá ábrázolással, mindig rá akar beszélni valamire (...) s lényegéből fakadóan retorikus.”² S hozzátette: „A művészet propaganda-funkcióját ősrégen felismerték és kezdettől alaposan ki is aknázták.”³ Mindez arra világít rá, hogy az 1917 után kialakult szovjet típusú művészetpolitikai modell nem elsősorban a világnézeti elv dominanciájának felismerésével, hanem annak szisztematikus, tervszerűen és kíméletlenül erőltetett végrehajtásával jelentett radikális változást a társadalom számára.

A szovjet állam létrejöttét követően a művészetek szerepéről vallott felfogás alapvetően megváltozott. Ez sajátos paradoxonban csúcsosodott ki. Míg egyfelől – a kulturális forradalom jegyében – korábban sosem látott mértékben szélesedett ki a kulturális javak fogyasztói piaca, addig a művészet lényegéből fakadó alkotói szabadság gyakorlatilag megszűnt. A később szocialista realizmusnak nevezett irányzat monopóliuma maga alá rendelt minden más megközelítési módot, s a művészet alapfunkciója az esztétikai kategóriából a propagandisztikus-mozgósító kategória felé tolódott el. A művészet a pártállam működési mechanizmusának részévé, hatalomgyakorlási formájává vált: eszköze lett a politikai döntések végrehajtásának. A marxista-leninista esztétika szerint a szovjet típusú társadalmakban a művészetnek, mint felépítménynek, társadalmi rendeltetése, funkciója, osztálytartalma volt. „A szovjet művészet arra hivatott, hogy az új erkölcsre tanítsa az embereket, harcoljon a kommunista ideáloknak az életben való meghonosításáért.”⁴

Lenin *A párt szervezete és a pártos irodalom* c. írásában már 1905-ben megfogalmazta a művészet pártirányításának szükségességét: „...letépjük a hamis cégéereket – nem azért, hogy minden osztályjellegtől mentes irodalmat és művészetet teremtsünk (ez csak az osztály nélküli szocialista társadalomban lesz lehetséges), hanem azért, hogy a szabadnak hazudott, valójában azonban a burzsoáziához kötött irodalommal szembeállítsuk a valóban szabad, *nyíltan* a proletariátushoz kötött irodalmat.”⁵ A pártosság elve azt jelenti, hogy az új művészet együtt születik és fejlődik a munkásosztály harcával. A szocialista (kommunista) világnézet előfeltétele az új művészetnek, a művészet pártirányítással működik. A művészi szabadság pedig csak a szocializmuson belüli irányzatok versenyében értelmezhető.⁶ Lenin hatalomátvétel után is foglalkozott kulturális, oktatási, művészeti kérdésekkel. A művelődéspolitika meghatározó alakja Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztos volt, aki Leninnel napi kapcsolatban állt és folyamatosan konzultált.⁷ Lunacsarszkij először 1919 decemberében tette közzé *A szovjethatalom művészeti feladatai* c. cikkét, amelyet, újabb témakörökkel kiegészítve, 1923-ban *A szovjet állam és a művészet* címmel ismét sajtó alá rendezett. A kultúrpolitikus feltette a kérdést: „Vajon a párt és a

szovjethatalom egésze akár egy percig is kételkedhet abban, milyen óriási agitatív ereje van a helyesen végzett művészi agitációnak?”⁸ Majd kifejtette nézeteit az elmúlt korok művészetéről: „Tartalmát tekintve a művészet az egyénen keresztül az emberiség társadalmi életét tükrözi. (...) A múlt egész művészete a munkásoké és a parasztoké kell, hogy legyen. (...) Amikor pedig áttérünk azokra a művészeti alkotásokra, amelyekben kifejeződött az ember törekvése a boldogságra, a szocialista igazságra (...), akkor szinte máglyatüzeket és csillagokat látunk, amelyek művészeti vonatkozásban bevilágítják a dolgozó tömegek útját.”⁹ Lunacsarszkij elemezte a teendőket a zene, a képzőművészet, az iparművészet és a színművészet vonatkozásában, végül kijelentette: „Csak az olyan művészek tudnak igazán agitatív erejű művészetet produkálni, akiket a mi világnézetünk hat át.”¹⁰ Ami pedig a Szovjetunió legjelentősebb színházait illeti, a népbiztos 1925-ben kijelentette: „Vaknak kell lenni ahhoz, hogy valaki ne lássa: a szovjet hatalom színházi politikáját teljes siker koronázza. Nézzék meg a moszkvai és leningrádi színházak ez évi műsorát. Megláthatják, hogy a régi színdarabok mellett nagy helyet foglalnak el az új, forradalmi művek.”¹¹

A művészetoktatás vonatkozásában a kultúrpolitikus leszögezte: „A tömegek felvilágosítása kétségtelenül egyik központi feladata a munkás-paraszt hatalomnak. A felvilágosítás fogalmába beletartozik a művészeti nevelés is. (...) A művészeti nevelésnek két, egymással összefüggő (...) oldala van. Az egyik az, hogy a tömegeket megismertessük a művészettel, a másik pedig az, hogy kiemeljünk egyéneket és kollektívákat, akik és amelyek a tömegek lelkének művészi kifejezőivé válnak. (...) A művészetnek (...) fontos feladata az agitáció.”¹² Mindebből következett a népbiztos művészetpolitikai célrendszere, amelyben a megoldandó feladatok között első helyen áll a művészképzés: „Amikor a kommunista (...) művészek, szakemberek ama feladat elé kerültek, hogy megreformálják az oktatást a művészképző intézetekben, kiderült, hogy nincs semmiféle tudományos módszer.”¹³ – írta Lunacsarszkij. Az állam feladatait így összegezte: „Segíteni kell a tehetséges embereket (...) Meg kell teremteni a középkádereket. Rengeteg pedagógust kell képezni (...), végül szabályozni kell az oktatás rendszerét és a tantervet egyaránt.”¹⁴

A művészetoktatás kérdésére Lunacsarszkij néhány évvel később újabb előadásban tért vissza. Kijelentette: „Én nem mondom, hogy a művésznek minden művében a valóság marxista elemzésével kell foglalkoznia. De mindig művésznek kell lennie (...) aki mindenekelőtt emóciókban bővelkedő természet.”¹⁵ Mondandójával összhangban állt a marxista-leninista esztétika tanítása: „A művészet kommunista pártossága a művész szociális felelősségének legmagasabb rendű formája.”¹⁶

A Lenin és Lunacsarszkij által lefektetett alapelvek a Szovjetunió fennállása alatt végig meghatározták a művészetek és a művészek mozgásterét. A művelődésügyi népbiztosságon belül Művelődéspolitikai Főigazgatóság alakult Lenin felesége, Nagyezsda Krupszkaja vezetésével, amely 1921-től politikai vétőjogot kapott minden tudományos és művészeti alkotás tekintetében. A következő évben létrejött Irodalmi és Kiadói, illetve az 1923-ban alapított, színház-, film- és zenei ügyekben illetékes Műsorügyi Főigazgatóság már büntetőjogi szankciókkal felruházott cenzúrahivatalként működött. A párhuzamosan létező művészeti társaságok egymással versengő világának a párt Központi Bizottságának 1932-ben elfogadott, az irodalmi és művészeti szervezetek átalakításáról és egységes létrehozásáról szóló határozata vetett véget.¹⁷

A negyvenes évek elejétől az ideológia és a kultúra irányítása mindinkább a Sztálin mellett 1934 óta KB-titkári tisztséget betöltő, egyben leningrádi első titkár Andrej Zsdanov kezében összpontosult, aki megfelelő képzettség híján, pusztán hatalmi pozícióból törekedett az ágazat megregulálására. Tudománypolitikai, irodalmi és művészeti fórumokon elhangzott felszólalásai, az általa kreált tanácskozások és párthatározatok, különösen az évtized második felében, életre-halálra meghatározták irányzatok, szervezetek és személyek sorsát – amint

arról e kötet lapjain még szó lesz.¹⁸ Neve később a kelet-európai államokban is fogalomává vált (zsdanovizmus).

Zsdanov 1948 augusztus végén, 52 évesen, váratlanul elhunyt. Pótlása gondot okozott, végül Sztálin az 1947-ben KB-titkárrá választott Mihail Szuszlovra bízta az ideológia és a kultúra felügyeletét, majd a központi pártlap, a *Pravda* főszerkesztői tisztét is. Ezzel egy időben feltámadt saját alkotó kedve: az idős diktátor hirtelen szakelméleti kérdésekben foglalt állást, 1950-ben nyelvészeti, 1952-ben közgazdaságtani-filozófiai témájú tanulmányokat tett közzé.¹⁹ A tudománnyal hivatásszerűen foglalkozók egy pillanatra meghökkentek, aztán – a kor szellemének megfelelően – egymást érték a dicsőítő recenziók.²⁰ Ilyen körülmények között került sor 1952-ben a XIX. pártkongresszusra. Az előadói beszédet az utódjelölt Georgij Malenkov KB-titkár, miniszterelnök-helyettes tartotta. A művészeti eredmények érzékeltetésére sajátos módszert választott, az okozattal magyarázta az okot. „A szovjet irodalom, képzőművészet, szín- és filmművészet fejlesztése terén nagy sikereket értünk el. Ragyogó bizonyítéka ennek, hogy évről évre sok tehetséges írónak és művésznek ítéltek oda a Sztálin-díjat.” Majd így folytatta: „helytelen volna, ha a nagy sikerek mellett nem látnók meg a (...) hiányosságokat. (...) A realista művészet ereje (...) abban rejlik, hogy felszínre hozhatja, s köteles is (...) feltárni az egyszerű emberek fennkölt lelki tulajdonságait és tipikus pozitív jellemvonásait, (...) hogy (...) az egyszerű ember (...) példakép legyen, és (...) utánozzák.” Ezután a szocialista realizmus talán legnehezebb alkotói dilemmáját érintette: „marxista-leninista értelemben a tipikus egyáltalán nem jelent valamiféle statisztikai átlagot. (...) Megfelel az adott társadalmi-történeti jelenség lényegének, de nem egyszerűen az, ami a legelterjedtebb, gyakran ismétlődő, mindennapi. Az alakok (...) bizonyos tulajdonságainak fokozott hangsúlyozása nem zárja ki, hanem teljesebben tárja fel és húzza alá a tipikusát. A tipikusság a pártosság legfőbb megnyilatkozási területe. A (...) magasztos és nemes feladat csak akkor oldható meg sikeresen, ha elszántan harcolunk a művészeink és íróink munkájában észlelhető felületesség ellen, s könyörtelenül kiirtjuk (...) a hazugságot és a rothadtságot.” – zárta gondolatmenetét a KB-titkár.²¹ A témához kapcsolódva szót kért Szuszlov is. Sztálin elméleti munkáinak dicsérete után kifejtette: „mélységesen hibás és a marxizmus-leninizmustól idegen az az egyes írók és művészek között elterjedt (...) elmélet, amely (...) elvonta őket a burzsoá ideológia csökevényei és befolyása elleni aktív harctól, (...) amely akadályozza a szovjet emberek előrehaladását a kommunizmus felé.” A beszéd további részében a népművelés, a közoktatás, a sajtó, a pártpropaganda és a pártoktatás feladatait részletezte.²² Akcióprogramja bármely kelet-európai ország akkori kultúrpolitikájára ráhúzható lett volna. A kérdés csupán az, hogy harminc évvel a Szovjetunió megalakulása után vajon miféle burzsoá ideológiai csökevények uralkodhattak, ha pedig tényleg így volt, akkor mit tekintettek addigi eredménynek? Mindez persze csupán költői kérdés, hiszen a szovjet rendszerben a művészet és a hatalom viszonya oly mértékben egyenlőtlen és szubjektív, hogy a politika számára „problémás” műalkotások szükségképpen újratermelődnek.

A Szovjetunió, illetve a szovjet érdekszféra államainak művészetpolitikájáról, s közte a magyarországi viszonyokról számos új kiadvány hozzáférhető. *A művészet megszelídítése. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956 c.* munkámban – elsősorban mások által még nem vizsgált művészeti ágakban, illetve területeken – olyan kutatási eredményeket teszek közzé, amelyek túlnyomórészt primer forrásokon (levéltári kutatás, jogszabályok) alapulnak, és főleg az előadó-művészeti intézményrendszer politikai „megszelídítését” ábrázolják. Mindezt az 1948–56 között a hatalmat gyakorló Magyar Dolgozók Pártja művészetpolitikai törekvéseibe, illetve a Révai József által vezetett Népművelési Minisztérium felügyeleti jogkörének értelmezési kereteibe építve. Meggyőződésem, hogy a döntési mechanizmus ábrázolásával, s benne a művészetpolitikai

folyamatok néhány jellemző egyedi alkotóelemének bemutatásával tükrözhetők az ötvenes évek politikatörténetének általános tendenciái is.

(Megjelent a szerző *A művészet megszelídítése. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956. c.* monográfiájának előszavaként – Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 7–14. o. A kötet ismertetését lásd: Néző●Pont VII. évf. 2012. augusztus, 46. kötet, 242–244. o.)

Jegyzetek

---

¹ Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 262; 308. o.

² Hauser Arnold: *A művészet szociológiája.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982. 262. o.

³ Uo. 265. o.

⁴ A. Jegorov: *A művészet és a társadalmi élet.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961. 138. o.; továbbá vö.: A. V. Lunacsarszkij: *Osztályharc a művészetben.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák* (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 303–331. o.

⁵ Lenin: *Művészetről, irodalomról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 42–47. o. Kiemelés az eredetiben.

⁶ Szigeti József: *Lenin és a művészet pártossága.* In: *A művészeti pártosságról.* (Szerk.: Bojtár Endre – Szerdahelyi István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 130–142. o.

⁷ Vö.: Lenin: *Művészetről, irodalomról,* i. m.; V. V. Gorbunov: *Lenin és a Proletkult.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.; Lenin és Lunacsarszkij. *Levelek, dokumentumok, feljegyzések.* (Vál.: Urbán Nagy Rozália, szerk.: Szabó Mária), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁸ A. V. Lunacsarszkij: *A szovjet állam és a művészet.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák,* i.m. 134. o.

⁹ Uo. 143–144. o.

¹⁰ Uo. 154. o.

¹¹ A. V. Lunacsarszkij: *A szovjet hatalom színházi politikájának alapjai.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Viták és kritikák.* (Szerk.: Szekeres Zsuzsa), Színháztudományi Intézet, Budapest, 1965. (Korszerű színház 80–81. szám) 21. o.

¹² A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák,* i.m. 141, 154, 623. o.

¹³ Uo. 147. o.

¹⁴ Uo. 150–151. o.

¹⁵ A. V. Lunacsarszkij: *A művészképzés alapjai.* In: A. V. Lunacsarszkij: *A zene világában.* Válogatott cikkek, beszédek, tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975. 244–245. o.

¹⁶ M. Sz. Kagan: *A marxista-leninista esztétika alapjai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 422. o.

¹⁷ Kiss Ilona: *Tenyér és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953.* In: *Színház és diktatúra a 20. században.* (Szerk.: Lengyel György), Corvina Kiadó – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2011. 182–184. o.

¹⁸ *Kötete magyarul: A. A. Zsdánov: A művészet és filozófia kérdéseiről.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949., második kiadás: 1952.

¹⁹ Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány – A nyelvtudomány néhány kérdéséhez.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.; Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.

²⁰ *Két példa magyar nyelven: V. Novikov: A párt és a szovjet irodalom.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.; *Cikkek I. V. Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című művéről és az SZKP XIX. kongresszusáról.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.

²¹ G. M. Malenkov: *A Központi Bizottság beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának.* In: *Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga* (1952. október 5–14.). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. 86–87. o.

²² *Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga,* i.m. 280–289. o.